

Ігор Гирич
Археографічний інститут Академії наук України
Київ, Україна

Віра Гирич
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

(До проблеми взаємин двох братів)

Два визначні представники знаменитої родини дуже нерівнозначно представлені в нашій історіографії. Якщо Михайло Сергійович був завжди в центрі уваги істориків, то його рідний брат завжди знаходився в тіні великого вченого, більше згадувався лише у загально-культурному контексті українського суспільства початку ХХ ст. Між тим Олександр Грушевський заслуговує на більшу увагу, по-перше, як історик, а по-друге, як найдовіреніша особа та близький співробітник М. Грушевського. В цій публікації хочу обмежитися лише цією другою стороною життя та діяльності О. Грушевського і головне розглянути досить коротко дуже цікаві взаємовідносини двох братів, головним чином через призму погляду Михайла Сергійовича.

Найважливішим джерелом для дослідження цього питання є епістолярна спадщина обох істориків, що зберігається в ЦДІА України в м. Києві (ф. 1235). Серед масиву листувань, як в документальних матеріалах Михайла так і у Олександра Сергійовичів листи одного і другого значно переважають інших кореспондентів. Листів М. Грушевського до О. Грушевського 265 (спр. 1285), навпаки — 399, разом з телеграмами (спр. 280, 281). Почали листуватися брати дуже рано, ще коли Михайло Сергійович вчився у Тифлісі, а Олександр Сергійович разом з батьками мешкав у Владикавказі. Перший лист О. Грушевського датований 4 березня 1884 р., тобто йому було лише сім років. Ale й у колективних листах родини С.Ф. Грушевського до родини Михайла і Марії та Катерини Грушевських і в зворотньому напрямі часто густо трапляються окремі шматки тексту призначенні персонально в кожному разі або М., або О. Грушевському. Інтенсивність листування дещо різна; найбільше епістолярно спілкувалися брати у львівський період життя М. Грушевського (1894-1913), коли за місяць було декіль-

ка писаних листів, а також під час віденської еміграції (особливо в 1921-1923 рр.). Після повернення М. Грушевського на Україну листів є дуже мало, бо брати жили в одному будинку і мали змогу безпосередньо бачитися, але є кілька листів М. Грушевського родинного спрямування (до Ольги Олександровни та Олександра Сергійовича) за середину другу половину двадцятих років, є кілька цікавих листів до сім'ї брата від академіка за 30-і роки.

Треба зазначити, що далеко не всі листи дійшли до нашого часу, тому складно скласти обидві лінії листувань за принципом лист — відповідь. За браком місця подаємо лише одинадцять листів М. Грушевського, найхарактерніших і найцікавіших на наш погляд, котрі торкаються різних тем, чим уникалася певна тематична одноманітність окремих хронологічних періодів. При передачі текстів ортографія і правопис оригіналу максимально збережений, непрочитані місця подаються трикрапкою в квадратних дужках, ті слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, також подаються в таких самих дужках.

* * *

Не буде перебільшенням ствердити, що Михайло Грушевський мав вирішальний вплив на вибір фаху брата Олександра та в багатьох моментах на його долю. Старший брат був для молодшого прикладом до наслідування, дорожовказом, безперечним авторитетом. І це тим більше цікаво, що зустрічалася в юнацькі роки їм доводилося нечасто, головним чином під час нетривалих вакацій М. Грушевського. Як і Михайло, Олександер вчиться у Тифліській гімназії, а згодом в Київському університеті. Навіть вчителі у них були переважно ті самі, так латинську мову О. Грушевський вивчав у тифліського викладача Дробоглава.

М. Грушевський при нечастих зустрічах та листовно радить братові необхідну для читання лектуру, де переважали історичні твори та класична художня література як російська, так і українська. Молодший брат повідомляв зокрема, що прочитав життя Сергія Радонежського, «Анабасис» Ксенофона, мемуари Манштейна, романи І. Тургенєва («Рудин», «Дворянское гнездо», «Дым»), М. Гоголя («Мертвые души» і «Ревизор»), повісті І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я», спогади А. Чужбинського та Квітки-Основ'яненка). На рубежі 80-90 рр. читає твори Текеррея, Діккенса, Ренана («Жизнь Иисуса»). Серед часописів переважали популярні російські часописи історично-географічного характеру «Мир Божий» та «Наука и Жизнь».

До нас дійшло за цей період (80 — поч. 90-х рр. головним чином листи О. Грушевського) і судячи по них можемо припустити, що М. Грушевський вимагав звітів про опрацьовану літературу і більша частина листів Олександра — це якраз ретельний перерахунок тих кни-

жок, що він перечитав, свої короткі враження, а також прохання надсилати ті книжки, яких йому не вдалося відшукати вдома або в Тифлісі.

Перші спроби О. Грушевського писати українською мовою відносяться до 1891 р. Спочатку це давалося йому важкувато, над деякими словами він ставив знак питання, очікуючи від Михайла відповіді чи правильно він вжив те чи інше слово. Це надзвичайно подобалося М. Грушевському і в одному з найраніших недатованих листів він писав братові: «Це справджаються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мені братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати». (Там же, спр. 1285, арк. 1). З того факту, що бажання Михайла Сергійовича дійсно здійснилося можна зробити висновок, що без перебільшення передусім він був учителем свого брата і він скерував його на історичну ниву. В. Антонович лише довершив справу виховання науковця.

Матері й батькові не дуже подобалися вправи молодшого сина з тоді ще «крамольною» мовою і О. Грушевському доводилося вибачатися перед старшим братом за те, що іноді доводиться писати російською (там же, арк. 13). За проханням Михайла, Олександер наприкінці літа 1891 р. пересилає до Києва рукописи прозових творів М. Грушевського та повісті їх двоюрідного брата Григорія Грушевського (Грицька Чулая).

З 1892 р. О. Грушевський починає готувати себе на історика України й отримував від М. Грушевського перелік книжок, які йому першочергово було необхідно студіювати.

У 1895 р. О. Грушевський був уже у Києві, де, очевидно, також М. Грушевський вводиться у коло української громади. Саме через Олександра Сергійовича львівський професор у більшості своїй підтримує стосунки з чільними діячами старої громади В. Антоновичем, І. Каманіним, О. Кониським, Є. Тимченком, Вовк-Карачевським. О. Грушевський передає їм книжки, видані братом у Львові, в кожному листі досить докладно розповідає про київські громадські справи. З грудня 1895 року Олександер Сергійович знову переходить в листуванні на українську мову.

О. Грушевський став одним з перших й найнадійніших співробітників «Записок НТШ». Йому М. Грушевський доручав постійний огляд і рецензування — російських часописів «Русские ведомости», «Вестник Европы», «Русское обозрение». Про закінчення огляду цих видань повідомляв Олександер Сергійович в лютому 1896 р. (там же, арк. 43).

М. Грушевський зі Львова уважно стежив за просуванням роботи над біографічним словником діячів української землі, розпочату В. Антоновичем, в котрій і сам будучи студентом брав участь. О. Грушевський протягом 1896-1897 рр. часто згадував про зібрання «словаристів», число яких доходило до 14 чоловік (там же, арк. 46).

В 1896 р. О. Грушевський вперше перетинає кордон Російської імперії. Він відвідав брата у Львові, був у Бресляв, Празі, Дрездені.

Кінець XIX століття проходить в активній роботі О. Грушевського над кандидатською роботою про Пинське князівство й у спробах залишитися стипендіятом при київському університеті. Але професорство у Києві рідному брату небезпечного «мазепинця» не світило та й досить двоїсту позицію по відношенню до нього зайняв В. Антонович. Олександр Сергійович надовго затримується у Києві, готовчи магістерську дисертацію й іспити. З 1899 по 1905 рр. він мешкав у місті по таких адресах: вул. Тарасівська, 14, кв. 3 (1899 р.); вул. Маріїнська-Благовіщенська, 44, кв. 24 (1903 р.); вул. Назаріївська, 21 (1905 р.).

Це був початок ХХ ст. — час активного облаштування Михайла Сергійовича у Львові, де будується його дім, а також починають виходити за власний кошт перші томи «Історії України-Русі». Потрібні були гроші, що частково знаходилися в київських банках, необхідно було спродувати акції, здійснювати інші банківські операції і тут у пригоді став О. Грушевський, який судячи з листів систематично протягом першої половини першого десятиліття нашого століття займався цими справами і пересилав гроші старшому братові до Львова.

І все ж стосунки братів не були безхмарними, чому причиною очевидно була дуже різна особиста вдача Михайла й Олександра. М. Грушевський надзвичайно зібраний, внутрішньо відмобілізований, надміру працездатний, не давав собі спочину в роботі і вимагав дисципліні й організованості як від своїх підлеглих по науковому товариству, так і під членів родини. Від останніх львівський професор вимагав на правах родича можливо навіть більше, чим від просто знайомих йому людей. Інший за складом характеру був Олександр Сергійович. Він по натурі мрійлива романтична, лірично-емоційна людина був не схильний до того шаленого ритму життя, яке вів старший брат. О. Грушевський не відзначався особливою волею й цілеспрямованістю, був більше нервово вразливий. Тому під постійною пресією М. Грушевського, що, даючи завдання, робив це без зайвих сантиментів і вимагав безумовного виконання, Олександр Сергійович був схильний більше до душевних родинних відносин з старшим братом, котрого любив і поважав надзвичайно, ніж до однomanітної суспільної праці, яку йому до певної міри нав'язував Михайло Сергійович.

В середині 1900-х р. О. Грушевський перебував у серйозній нервовій депресії і стан його здоров'я досить сильно непокоїв старшого брата. Так само як і непокоїло деяке прохолодження у стосунках з родиною після смерті батька. В кінці 1905 р. Олександр Сергійович склав магістерський іспит, але дізнався про це у Львові Михайло Грушевський лише з листа опонента — проф. В. Іконнікова, а не безпосередньо від брата листовно. І цей прикрий факт він відзначив в своєму щоденнику. Тривалий час М. Грушевський заспокоював себе перш ніж написати спокійного листа. І все ж саме львівський професор робив ін-

ціативні спроби до примирення, навіть іноді жертвуючи на це свій дорогоцінний час, який намагався максимально використати на творчу й редакційну роботу. Влітку 1906 р. брати разом з С. Томашівським здійснили подорож у Карпати на Гуцульщину, підіймалися разом на Говерлю.

О. Грушевський у перше десятиліття 1900-х р. часто навідувався на запрошення брата до Львова, був присутній на засіданнях НТШ, на читаннях наукових доповідей і дискусіях — М. Грушевський в цей час доволі помітно впливав на тематику творів Олександра Сергійовича і не лише тих, що друкувалися в «ЗНТШ» та «ЛНВ», але й у російських часописах. Львівський професор замовляє серії статтей про сучасну українську літературу, про П. Куліша, мазепинські часи про діяльність наукових товариств у Львові й Києві тощо.

Були й внутрішньо родинні ускладнення. Про що, зокрема, йдеться в одному з нижче публікованих листів з приводу розподілу спадщини по смерті батька. На відміну від брата і сестри Михайло Сергійович був знаменитим господарником, вмів рахувати копійку, що було не дуже характерним для українських вчених (згадаймо хоча б І. Франка). Гроши він використовував як на українську справу, так і на особисті цілі для сталого облаштування у Києві, куди після 1905-1907 рр. вже цілком певно збирався переїжджати.

Нерозпорядність О. Грушевського в справі купівлі садиби та домовленостей з архіекторами і підрядниками щодо зведення будинку на Паньківській вулиці, викликало цілком зрозуміле обурення М. Грушевського. Окрім його постійної наукової й громадської праці йому доводилося безпосередньо займатися будівництвом родинного дому. На молодшого брата з цього приводу він не раз нарікав у щоденнику. Цікаво, що Олександр Сергійович, коли остаточно вирішувалася справа, взагалі виїхав до російської столиці для своїх архівальних дослідів (між тим будинок по Паньківській, 9 за київськими адресними книжками «Весь Київ» рахувався за О. Грушевським).

Дивує обізнаність М. Грушевського в деталях будівельної техніки, його вміння вирішувати фінансові проблеми, які випливали при будівництві. Натомість вдача О. Грушевського демонструє майже цілковиту відсутність практицизму.

В часи заслання (1915-1917 рр.) родина брата була поряд, допомагала чим тільки могла. Це був період стабілізації стосунків. Відносини, попри свою ділову сторону, судячи за листами, відзначалися більшою теплотою і щирістю ніж на початку століття.

В еміграційні часи М. Грушевський заснував у Відні Комітет допомоги голодуючим України і в 1921-1923 рр., організовував відправку у Київ продуктових посилок та грошові перекази (головним чином американські долари) для української інтелігенції. Довірою особою в нього у Києві був О. Грушевський та Н.Д. Романович-Ткаченко. І в ці роки не все гладко було у їхніх стосунках. З великої кількості листів

тієї доби вибрано кілька характерних. Як бачимо серед тих, кому допомагали Грушевські, були не тільки історики, але й театральні діячі, митці, студенти, діти тощо. Ця маловідома сторінка на наш погляд має як Михайла, так і Олександра Грушевських з досі маловідомого боку.

Не зупиняючись на співпраці братів Грушевських на форумі Української Академії Наук, наприкінці лише зазначимо, що протягом всієї довгої наукової, громадської й культурної діяльності Олександр Грушевський був не просто рідним братом великого історика, але й найближкішою й найвідданішою людиною в його оточенні.

ЛИСТИ

№ 1

[1880-і pp.]

Дорогий брате Олександре!

Щиро витаю тебе з днем твого патрона и знову переказую ті самі бажання, які казав з поводу твого рождення — щоб ти виростав добрим, чесним і розумним, добрим слугою Божим і щирим сином свого народу. Пожадаю тобі й щастя — але се щастя поперед усего лежить в тому, щоб любити правду всім серцем і служити їй з всіх сил; те інче, що звуть часом щастям, часом придаєцца, часом ні; придаєцца все це (як багацтво, слава, удача таке інче) добре, не придаєцся — нема чого журистися; найвище й найпевніше щастя — згода з своєю совістю.

Щоб в теперешніх часах бути не лінівим рабом, а вірним слугою Божим і народнім, тра багато робити; тра не про те міркувати, й не до того готоватись, щоб панувати й пишатись, а щоб терпіти, робити, а може — й бідувати. Робити й робити; хто не робить, не достойний і [жити].¹ Так і в Писанію сказано. Жадаю тобі, щоб хрест твій був не важкий в житті і щоб ти его доніс добре й вірно.

Послав я тобі вчора книжечку — Монтеске, інчої не пригадав, не трапилося; се так же знаменита праця — се есть катіра аллегорична на тогочасну (половина XVIII в.) французьку громаду і про Монтеске можеш прочитати в початку Історії Революції Гейссера, що есть у нас. Що купив собі Карлайл² — добре; я не читав її, але чув, що книжка така, що направляє чоловіка служити добру й ідеї.

Обіймаю тебе й цілу, жичучи всего найкращого в Бога.

Твій брат Михайло.

1892. 26/VIII. Київ.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235 — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 531-533. Оригінал.

¹ Текст пошкоджений.

² Карлайл Тома (1795-1881) — англійський філософ та історик консервативного напрямку, підносив елітарність й аристократизм.

№ 2

1891 II VIII

Брате Сашо! Дуже зрадів я прочитавши лист твій — це справджаються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мині братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати. За свою роботу я писав останній раз; іде по трошку, та не так швидко як би хтілося; тепера я можу передивитися за годину 4-5 листів, а архів одкрито тільки 4-5 годин на день, а передивитися тра усего листів коло 2000 саміх Барських книжок, та понюхати по книжках сусідніх судів — Летичівського й Камінецького; так що на се тра немалого часу, тім то я й силуюсь тепера яко мога не прогаяти архівного часу йскористуватись кожною годиною. Друк іде помалу; хочу ще раз попросити, щоб поспішились, може й поможеться. Будь здоровий! Пиши.

Твій брат Михайло

«Пошанкуй» — се добре, кажуть тепер і «поклонись». «Роб» уживається рідко — частіш «робота», «праця».

Добр.[овольського] и Сам.[чевського] не бачив поки що.

Як що не посилали мині білизну, то заложи туди: Неробочий Іван, Унтрехтер, Пан і «Над невеличкою рікою» — тільки подивись, чи нема де до цого сповідания продолженія (там розказано, як селяне хтіли тікати).³ Як же білизну одіслано, то не послиай — однаково зараз мині нема часу.⁴

ЦДІА України у м. Києві. —Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 1-2. — Оригінал.

№ 3

18/30/X.1894 [?]

Дорогий Саша!

Я не писав тобі, не знаючи — куди. Й тепер, вибравши хвилю з тієї метушні з перепровадженiem пишу — до Владикавказу. Насамперед — що до тебе. Я був у Іконнікова і він спитав — чому се Антонович тебе не представляє — що Декан про се говорив на засіданні, а Антоновича не було. Я сказав, що поговорю з Ант[оновичем] і сказав, на всякий случай — чи він не взяв би тебе стипендіатом. Ік[онніков] відповів, що має Спільтої й для того не міг би.

Побачивши Антоновича, я сказав, що декан питав. Ант[онович] сказав, що буде того дня на засіданні й предложить тебе стипендіантом. При тім сказав, що роботи твоєї її досі не дістав. Другого дня я спитав, чи був на засіданні — він сказав, що мав припадок і не пішов. Се мині показало ся підохрілим — чи Ант[онович] не викручується ся — заявляючи готовність тебе предложить, і протягаючи. Argopos Карабчевська оповіла, що подібне було з її Васею, і що

³ Йдеться про художні твори М. Грушевського, які написані були протягом 1884-1886 рр. у Тифлісі і там залишені.

⁴ Лист на звороті має напис «Сашъ». Очевидно, його було відіслано разом з листами до інших членів родини.

Декан радив навіть йому подати самому прошені об оставленії, але він не відваживсь, і нарешті Ант[онович] його предложив. Тож тобі радив би приступати від декана теж.

З земляками мав *rendez vous* раз у Лис[енка] а другий у Наум[енка]. Мої пояснення вислухали мовчки, Кон[иського] не було, Ант[онович] заявив, що тепер все ясно, але ледви чи щиро. Взагалі мое становище — старатися аби київ[ські] земляки не шкодили, бо помогти однаково не поможуть. Про туешні новини напишу, але даси адресу, а то в пространство писати прикро. Істор[ичну] бібл[іотеку] ХХ [том] казав післати наново.

Будь здоров і пиши,

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 7-9. — Оригінал.

№ 4

23.II/8.III/1903.

Дорогий Сашенька!

Насамперед на твої запитання: війхати думаємо — я і Маринця (Кулюню посилаємо до Скали)⁵ до Парижа коло 15 цвітня н.ст., може трошечки скоріше, пробути десь до 15 мая. Читати буду курс який назву мабуть: Из истории Южной Россіи и Малорусского народа, всього викладів 14-18, в трох тижнях, думаю. Урльопу прошу до 25 мая н.ст. і декан «обнадеживал». Вовк обіцяв вишукати помешкання і всякі улекшення. Думаю зробити *ausflug* на кілька день до Льондону. Такі пляни, а забирає охота може й тебе? Другим разом я в ті сторони не надію ся вибратися скоро. Правлені дух[овної] Семин[арії] повідомило, що удало ся до Синоду з запитаннем. І питає мене, як вони будуть знати, хто в роді старший — як стойтъ в тестаменті. Вчора нарешті дістав з Харькова гроши — чекав їх аби замкнути рахунок доходів. Тепер ще жду від тебе звістки про куплю 200 двор[] 3 1/2% біл[і]ятів [?], аби вставити їх ще в видатки. Коли не купив, то купи — покрите буде в купонах I/III.

Чи обстріг купони за червень? Мені їх може скоро буде потреба. Чи пришлеш мені чи прямо до Петербургу, як тобі ліпше — напиши.

25/III н.с. Загальні збори Шевченка. Передай свій голос на випадок Маринці: то значить пришли її лист (як будеш писати мені) осібний: Вп. Д. М[арії] Силь[вестрівні]. Прошу Вас заступити мене на заг[альних] зборах Тов[ариства] сьогорічних. І осібним листом завчасу (адресованим просто на Товариство) повідоми Виділ, що ти передав свій голос на заг[альних] зборах Марії Грушевській. При виборах мусимо оборонити Гнатюка й перевести Франка. Кобзаря ще не післав — за кілька день.

У нас весна, й робота в городі. Ми здорові тепер — Куль[юня] була трохи не здорована. Коли приїдеш? Всі тебе просимо.

Цілую М.Г.

⁵ В м-ку Скалі на Збручі мешкали родичі дружини Вояківські. Майже щорічно тут відпочивала Катерина Грушевська з матір"ю, іноді сюди наїжджав й М. Грушевський.

Мала зміна в моїх рахунках: Галі належить 440 руб. Мама же буде сльдовать немного больше — 575 а можетъ быть 595, объ этомъ напишу.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 162-165. — Оригінал.

№ 5

24.VII/5.VIII/1905.

Дорогий Сашенька!

Не легка річ відповісти минੀ на твій лист, і тому я протягнув кілька день. Шкода, що ти минੀ не написав про се скорше — не пропало б стільки часу і справа могла б бути давно роз'яснена.

Як ти прогадуєш собі, між нами по смерті Тата сталася умова — навіть письменна, по котрій ми з тобою постановили виділити третю частину капіталу Галі, а Мама за те зрікалася всього, що мало її прийти з спадщини, і як капітал має дійти до 200 тис., наші 100 тис. мали бути зараз розділені на три частини. Ся умова повинна нас обовязувати, і змінити її можно не інакше як за добровільною згодою всіх інтересованих.

Тим часом, як прийшов час діліти капітал, мама заявила, що супроти якихось можливих говорень, хоче дістати частину з капіталу. Як ти знаєш, я відписав, що не бачу підстав до якихось говорень на нас і не бачу причини відступати від нашої умови. Мама на се нічого не відповіла, і ти щось три чи чотири рази промовчав на моє запитанне, чи годиш ся на розділ по умові, і тепер заявляєш, що хочеш піддержувати жадання Мами.

Минੀ дуже прикро се писати, бо в тім є досить неприятна сторона. Лекше б се обговорити устно, але що ся можливість обговорення все усувається, а справа того рода, що проволока їй шкодить, тож мушу письменно се обговорити.

Ти знаєш, що я бажав все як найскорішого розділу, уважаючи на не дуже добре теперішнє поміщення капіталу і небезпечну умову тестаменту, що огорождає спадщину лише мужеським потомством. Тепер же коли ти і Мама відмовляєте своєї згоди на інакшій поділ, як на 4 частини, й відтягаєте розділ своєю нерадою — се властиво виходить на повну пресію на мене — я мушу або против волі згодитися на відступленнє з своєї частини 8600, або — зіставати ся при нерозділенім капіталі, зі всіми невигодами того.

Я не розумію мотивів Мами — в ім'я чого против нашої умови, і против вповні реальних причин мусів би я, і всі ми — але буду говорити за себе — робити таку значну переміну? Мама ж обезпечена прегарно — крім пенсії частини з книги, кругла сума прийшла її з спадщини, навіть против умови, не кажучи за її власний капітал. З рештою, як ти пишеш, вона не хоче потім на ново діліти — подробиця, мотивів котрої я ще меньш розумію, супроти того, що ми вже властиво розподілили ся, з її ж участю. На якісь можливості говорень — найліпший аргумент наша угода 1901 р., де мама добровільно зрікалася своїх прав на користь дітей, а ми брати — добровільно згодилися виділити частину сестрі — акт найліпшої родинної гармонії. Тим часом, як те, що тепер зарисовуєтъ ся, вже зовсім на ніяку гармонію не заносить. Коли б ти з мамою (становища Галі не знаю), відмовляючи згоди на розділ і проволікаючи його навіть і змусили мене до згоди на розділ на чотири частини, против моєї

волі й прагнення — то поруч із таким фактом, властиво, ніяким родинним і приятельським відносинам не лишало ся б і місця. Як чоловік інтелігентний і на моральні питання вражливий ти не можеш, думаю, не відчути і не зрозуміти сеї прикрої сторони. На мій погляд, ти повинен би вияснити сю сторону мамі. Признаюсь, що та пресія не мене, яка вже мала місце, як бачу, протягом ряду місяців, в виді Вашої мовчазної опозиції, тим більше знеохочує мене до того нового проекту поділу і грозить розстроїти односини між нами. Про пляни наші широко писано було в попереднім листі, і в тім не вийшло поки що ніяких перемін. Горячо тільки стало дуже, аж я терплю сильно, хоч взагалі мало вражливий.

Дуже дякую за рахунки й відомості.

Цілую!

Твій брат М.Г.

Щоб бути певним, що сей лист тебе ще застав у Київі, посилаю його с обратною роспискою.

Кулюня дякує за гарні карточки!¹⁶

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 284-287. — Оригінал.

№ 6

п'ятниця, 19.VII/1.VIII/1908 р.⁷

Дорогі!

Я одержав Сашин лист з оповіданням про купівлю ві второк, але в нім Галя обіцяла другого дня написати ще докладніше, то я чекав його, але його не було, а сьогодня натомість прийшов новий Сашин з запитанням і пляни Зехцера. Тому я відписую.

Вам, мої дорогі, буде прикро читати се що я Вам зараз напишу. Але мині не менше прикро було читати Сашин лист про злоключення які вийшли через нашу довъренность, а і картки, де описувало ся, як Вас мучать поїздки до Київа, але нічого не було про ту довъренность. Звістки про Ваші мучення звучали як докір минї, що я Вас з сим ділом підганяю, але докір хиба [перележений], як намірений, бо я не винуват, що Ви промовчали про довіренність. Не знаю, звідки Ви взяли, що я мусів би іхати з ним аж до Львова: нотаріус

⁶ На останній сторінці листа рукою О. Грушевського написаний (очевидно, чорнетково), початок листа-відповіді Михайлу Сергійовичу: «Брат Мищенка. Письмо твое получил сегодня и прочитал его с тяжелым чувством. Спасибо, что ты разъяснил свое мнение по этому дылу и свое понимание моего къ нему отношения. Но здесь не совсъм върно: я слишком всегда любил и люблю тебя, чтобы допустить какое-либо молчаливое давление на тебя признать твое убѣждение. Мне было тяжело сказать Мамъ тогда, что желаніе ея не исполнимо, и я думалъ, что она сама оставит погода это свое намѣреніе, забудет про него. Так тяжело расходиться съ близими...»

На дніях думаю ехати: дорога длинная...»

⁷ З приводу цього листа М. Грушевський занотував у щоденнику за 16.VII.1908 р. (запис зроблено після 17.VII.): «Дістав лист від Саші з подробицями купна — з клопотами які вийшли через невідповідну повновласть (а вони мені не написали!) і се мене досить розтройло (ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 199 зв.).

єсть в Жабю, зовсім під рукою, і коли б Ви прислали міні довіреність якої треба, ми б того самого дня її підписали б і вислали до консульства, і Ви за 5-6 день мали б [держати] в руках. А тепер міні пришлось тільки без всякої користі гризтися Вашими клопотами, які через ту довіреність вийшли.

Пишу не на те щоб докоряті й сварити ся: прикрість Вам зроблю, то собі зроблю. Але пробую ще раз пояснити, що перша умова вести діло спільно, не жалувати відомостей. А так як у Вас — що у Вас все на листа не ставало часу — можна звести всяке спільне предпріємство до абсурду тільки: відстравити. Ваше діло мене було сповістити, а мое діло вже було б робити що знаю — чи їхати до Львова, як Ви представляли, чи написати, що я відступаю від покупки, щоб не робити Вам трудностей.

Ну, та сталося, як сталося. Я не розумію з твоого справоздання, Сашенька наскільки великою бідою для нашого пляну була утрата банкової позички 11 тис. Та се була позичка Київського Городського Кредитного Общ[ества], що дає позички закладними листами (се була б дуже велика утрата, бо вартість позички була значно низше готівки, і при теперішнім курсі ми її не можемо взяти наново), чи якогось іншого банку, не заклад[ними] листами, а готівкою (і на скільки процентів?), і її можна без великої утрати відновити?

Що до твоїх запитань в сьогодняшньому листі, то я можу тільки сказати, що як і ти — думаю, що треба нам се діло вести на спільній рахунок і покривати видатки в рівній частині, а потім відповідно до того ю доходи ділiti. Я боюсь, що мені трудно буде на себе взяти більше як 1/3, отже як думали від разу — зіставаймо ся при 1/3 кожного (а формальність сю переведемо пізніше, відповідно до того як наші частини уложить ся).⁸ Я посилаю разом з сим чеки на 3 1/2 тис., отже буде моя 1/3 ціла. Думаю, що Ви зможете стянути більше як по 22 тис. — пам'ятаю рахували на 25-6 тис. Я зміг би стянути на 26 тис. і в потребі позичити тис. 8-9 під дом у Львові (під недвижимість дають 4 1/2%, але мій дом не доходний, багато не дадуть). На прожиток нема чого багато відкладати — в крайності зможемо дістати кілька тисяч на векселя. Але книги поки що «не внушають опасеній»: головний заказчик прислав завчера сам заказ (на 25 тис. прим.) і тим утішив мою тривогу. Я написав Панафідиній перевести на Сашине ім'я 1200 руб., по 400 руб., се буде 2 і 3 тис., а при собі надіюсь розділити (в сентябрі) ще по 400 руб. — тис. 4 і 5. Рік як на тепер випадає нормально, значить можна сподіватися коло 2 тис. на кожного з Вас.

Як скоро ми зможемо діставати доход з дому, се залежить від умов київського кредиту. Добре було б довідати ся при нагоді у Литвиненка або когось іншого про сї умови. Як би на весну 1909 р. можна дістати позички тис. 30 за невисокий процент, то від осени 1910 р. можна мати доход з дому, я думаю. Ви мені не пишете, чи архіектори вважають можливим і практичним зпочатку ставити частину дому (по фігури судячи се буде не 1/2, а 2/3 його), а від 1909 — решту. Взагалі що до проектів міні присланих то я тут можу дуже мало знати. Знаючи твою, Саша — вибачай за іронію, але я виболів собі право на неї — твою віртуозність в искусствств доводить меня до бълаго коленія своим хладнокровним молчаніем — я просив Галю, як вона їхала, щоб вона запам'ятала і зробила се: ескізи післати Литвиненку і вислухати ю міні переслати його гадку що до практичності, проектованої ціни etc. Але і Галя видко забула про се. Я в розпуці відослав пляни Клуга до контори, щоб котрійсь з

⁸ Примітка М. Грушевського: «Може я візьму 2/5, але не знаю, чи зможу».

контористів пішов до Литвинанка і попросив його дати свою гадку, і ті гадки передати Вам, а нові пляни показати Литвиненку перед висилкою. Натомість дістав пляни Зехцера, без всякого коментара. Адже Ви їх розглядали, чули якісь мотиви від авторів їх — а мині посилаєте «на заключеніє» без всякого пояснення і без всякої гадки. Я ж домів в Київі не будував, як Ви знаєте, як і Ви, і Від себе нічого не видумаю. У нас говорило ся що від Ботаничної буде 5 етажів, а під горою Паньківської зайдуть на сутерен і погреб.⁹

А дома проектовані на 4 [поверхи]. Цікавий знати мотиви — чи се не практично, чи що? Сутерен запроектований Зехцером не відповідно низький від Ботаничної — його треба дати тут на повний або майже повний етаж. Рівно ж не знаю що сталося з ліфтом і централ[ьним] огріванням, чи упразднили, і з яких мотивів, про се не писали Ви мині ні слова за весь час. Не знаю теж чи зробили Ви «кізельдовані почви», як то приято в Київі. Чи говорив ти Сашенька з Оправхатою. Пляни я відошлю на катору — щоб показати їх Литвиненку. Я писав в поперед[ньому] листі (з поводу плянів Клуга) свої «недоуміння». Я вважав би більш користним 3 квартири, з коморами не дуже великими; число 15 квартир на пляні №. 1 Зехцера мині подобається, і те що тільки один парадний ход; але і чорний може бути один, коли кухні поставити поблизу і звязати висячим преходом (ганком — як у нас у Львові звичайно). Фасад більше подобається той на котрім означив я №. 1, — як ся красота не зробить ріжниці значної в ціні.

За сварку мою не гнівайте ся. Я сам своєю рукою написав сей лист і його ніхто не бачив. Прецінь знаєте що я Вас люблю й поважаю. Але так не можна вести діло. Я теж бував і хорій, і зденервований, але в ділах які я вів — своїх і чужих — через се не було остановки а ні розстроки. Таланти й геройства не обовязкові; але акуратність в ділах обовязкова. А Ви мині пишете всяку всячину — в роді Антоновички (к[от]ра нехай собі як хоче видає лекції В[олодимира] Б[оніфатійовича] — яке мині до того діло), а про справу нашу не було часу написати.

Я хотів приїхати в Сентябрі, коло 5-го, ст[арого] ст[илю], але коли треба буде з огляду на дом скорше, то можу 25/VIII виїхати, хоч се мині й «не удобно»: чек посилаю на 4000, бо може Вам треба грошей. Я писав тобі, Сашенька, кілька разів за 4 1/2%, але ти нічого не відписав мині. Мабуть не продав, бо були [низші] 78? А жаль, як бачу варто було і понизше продати. Нам треба грошей. Як будеш у Ішатовича то напиши, чи сподіватися кепського курсу (і тоді продати хоч би й по 76 1/2) чим може він поправить ся трохи згодом і можна подержавши з 1/2 року продати їх по 78? Мині тут зі Львова сього не вгадати, а Ішатович може щось сказати — і ти напиши мині.

У нас була страшна повінь, якої не було 40-50 літ. Вода багато шкоди наростила. З сусідом мав процес і помирились — доплачу йому за спірку землю і він уступає кавалчик до того. Цілую Вас сердечно. Малючку теж. Дощі у нас денні, трохи діти скучають через те. Але дощі не цілоденні.

Па! М.Г.

Я купив сьогодня гарну коробочку у Феля Шкрибляка, хоч не маю грошей. Але що робити — краса сильніша.

⁹ Далі йде дуже умовний малюнок будинку рукою М. Грушевського з боку Паньківської вул. — п'ятиповерхова споруда переходить ближче до Ботанічного саду в чотириповерхову. На рівні першого поверху планувалися лавочки і під'їзд. Під малюнком — напис: «щось в тім роді».

Треба рахувати, що се имущество дало нам чистих 9% на капітал — се по теперішнім кий[ським] обставинам важливо, і се б покрило розходи і утрати на курсі, проектах і продажі паперів.

Інші прикраси всякі. Між іншим — Общ[ественная] Польза не сказавши ні слова виставила на І[єрвой] Уч[ебной] книзі замість 31 вид. 32-е, і тільки сьогодня мині прислала екземпляр. Телеграфував їм щоб перемінили. Не знаю, як буде; може прийдеться писати Мамі. Ми тішемо ся, що Мама побувала в Владивоказі й дивуємо ся Галиній енергії, що аж два рази поїхала в Ростов!

Про інше напише Маринця сими днями. Цілуємо Вас сердечно!

Ваші М.М К.Г.

Сьогодня перший теплий день, а без дощу третій.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 602-614. — Оригінал.

№ 7

20.III.1916.

Дорогий Сашенько! Довгенько від тебе нема нічого. Сьогодня прийшов лист від Ольги Олександровни до М[арії] С[ильвестрівни], але вона лежить в ліжку: відповідати їй трудно. Другий тиждень мучить її горячка — малярія мабуть разом ще з іншими історіями; вчора була нормальна температура, сьогодня знову повишається. В листі Ольги Ол[ександровни] між іншим написано: «А може бути подаль бы прошеніе Мих[аил] Серг[еевич] и губернатору (или к министру) о разрешеніи для поправленія здоровъя повѣхать въ Кисловодск или Финляндію или во въ другой університетский городъ съ болѣе мягкимъ климатомъ». Не знаю як се розуміти — чи просто як гадку, чи Ви дійсно думаете, що мині треба подати знову прошеніе? чи Ви говорили про се з земляками і тими людьми, які нібито займають ся моєю справою? Я, Ви знаєте се, сам тут нічого не знаю і тут мині порадити ся нема з ким. Мотивованне кліматом тепер не зовсім по сезону, як виступати з тим, то треба було раніше, хіба на малярію послати ся. І чого просити? Може б ти побачив ся з Вернадським¹⁰ — як єсть надія тепер на їх прощеніе, щоб не війти йому цьому в дорогу? Вони просили здається Москви. Я, правда, писав йому в останнім листі 14.III, що раз за мною ніякої вини нема, то властиво вони повинні б просити повного освобожденія з надзору и свободы мъстожительства — нехай би міністерство само давало менше, але не знаю, як він думає. Ти нічого не відписав на мою згадку про Вернадського в одній з попередніх карток — чи ти не вважаеш можл[ивим] поїхати до нього чому небудь? Я знаю, я кілька разів тобі згадував, і ти ні разу не відповів мині на се.

¹⁰ В записках В.І. Вернадського, що зберігаються в рукописному відділі ЦНБ, є досить позитивні відгуки на адресу М. Грушевського, як історика. Тут ми бачимо, що вони листувалися. В фонді 1235 у ЦДІА України в Києві листів академіка-мінеролога не має.

Що до О. Грушевського, то ставлення до нього В. Вернадського було досить скептичне. В листах за 1918 р. до М. Василенка Володимир Іванович Олександра Сергійовича та Янату називає «різною дрібнотою» і радить Василенкові не зважати на УНТ в Києві при творенні УАН.

Тільки що дістав (по довгім мовчанню) лист [Василенка]. Палата зняла конфіскацію III кн[ижки] Основи¹¹ але заборона генер[ал]-губ[ернатора] зістается в силі, з матеріялу зібраного для IV-V-ої хочуть видати збірник в Одесі і пробувати журнал в Катеринославі.

М.Г.

На П[ервую] У[чебную] К[нигу] ще замовленне прийшло.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 342-343. — Оригінал.

№ 8

Казань, 17.VIII 1916.

Дорогий Сашенька! Дякую тобі за карточки. З листу М[арії] Сильв[естрівни] знаєте нашу новину. Наскільки була б вона була приємнішою як би прийшла півроку тому, перед весінніми хоробами, подорожею до Київа, хлопотами з новою кватирою і обзаведеннем. Страшно все воно йде поперечно.

Гор'кий написав, проектиуючи збірника «Укр[айна] и Москва в их (?) ду-х[овній] (?) житній»¹² щоб я взяв редакцію. Я на рекадцію не охочу ся, ідеї спочуваю, хоч і в зміненій формі і гарячо заохочую. Так пишу сьогодня. Дуже цілую.

М.Г.

Всесв[ітня] Іст[орія] I буде чимала книжка, мав 4 арк[уші] коректи. А VIII-2 [Історії України-Руси] досі сидить в 1 артелі. (?)

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 355. — Оригінал.

№ 9

2.III.1917

Я дістав твою карточку з 25.II., дорогий. Мабуть котрась пропала, бо досі не маю вісти, що ти дістав 200 р., послані попереднього тижня (20-го, здається ся), мабуть дістав? Дістав лист від Перетца, котрий разом з тим писав і до Янчука, щоб этнограф[ический] отділ вислав мене делегатом; просив скорої відповіди, та тепер мабуть се не в голові, і мині також. Все стало, друкарні стоять, нічого робити. Пишу по інерції статю про Костом[арова] до Голоса Мин[увшого]. Веду переговори про статі для збірника «Укр[айна] и Москва» (Гор'кого), теж по інерції. Пришлю тобі або Ол[ьзі] О[лександровні] проспект. Може візьмеш на себе укр[айнське] письменство ХХ стол[іття]? Я тебе питав, здається ся, вже? Чи ні?

¹¹ Після ліквідації в серпні 1914 р. всіх українських часописів в Україні М. Грушевський зaslання робив спроби за ініціативою С. Єфремова розгорнути журнал «Основа» в Одесі, але вийшло лише три номера.

¹² Це мало бути історико-літературне видання. До нього М. Грушевський збирався також залучити Й. С. Єфремова (див. його листи в рукописному відділі ЦНБ АН України). Але видання не було здійснене. Лютнева революція розвіяла ці плани.

Як здоровля Ваші? Цілую!

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 455. — Оригінал.

№ 10

Великдень 1923.

Христос воскрес, дорогій Сашенька і Ольго Олександровно! Як раз розговілись і я сів писати листи до найрідніших і найближчих. Дістали в пятницю твого листа, Сашенька, з 25 і 27 III. Дякую за відомості, дальше повертаю до цього. Тепер же скажу, як ми до певної міри поїхали до Вас. Таке вражіннє зробило вчоращене прощаннє з Христюком, що після завтра має йхати, і можливо, що десь за тиждень буде у Вас. Я передав через нього по одному примірнику для ббл[ютеки] Семінара соц[іальної] історії, не було під рукою тільки Старос[ольського], а всі інші видання і дві часописи я післав. Хр[истюк] агроном по спеціальності, але останніми часами охотніше писав по іст[орії] соціалізму; як що йому вдасться устроїтись у Київі, буде він користним членом семінара, і має до того охоту. Мої відносини з ним не були дуже інтімні, але досить рівні і приятні. Як знаєш, він належить до діяльніших співробітників У[країнського] С[оціологічного] Ін[ституту] і може виробитись на члена його, коли попрацює науково. В тім прошу його руководити; йому передскоджає упрощено-марксівський світогляд — привичка виходити з деяких апріорних формулок; думаю, що коли б він уявив участь в семін[арських] роботах, се могло б вирівняти; в кождім разі треба дивитись на нього як ще на учащогося; бо в сім він новий робітник. Але здібний, розумний, ріжносторонній.

На дорогу прийшлося йому дати аванс під V і VI т. його Зап[исок] й Матеріялів, і се «іссчепало» касу УСІ. Я вже більш як півроку нічого не друкував для УСІ, і мабуть не нагуляю грошей скорше як на осінь. Хотілось би випустити I т. Річника УСІ, для неї, крім «часті офіціяльної» маю працю Кулуні про походж[ення] американської людини і культури по новим даним, а хотів би дати котрийсь з кіївських Ваших рефератів і випустити в осені, за рік 1923. Поміркуйте з Хр[истюком] про спосіб переправити нам ті реферати. Другий міг би піти в річнику на 1924. Такі мої пляни. Хр[истюк] роскаже про матеріяльні обставини УСІ. Дуже вони тісні; з роспродажі 1922 р. в Галичині покрив кошти друку книги Шрага, а з американської продажі книги Кулуні. Сподіваюсь з роспродажі 1923 р. теж покрити 2 книги. А Велика Укр[айна] як ринок все ще не існує. З Москви Косак передав тобі Хмельниччини 2 часті й Історії/Літ[ератури] — I, не знаю, чи прийшли. А передані через Меженка може бти пошукав в Книжній палаті чи де. Чи ббл[ютека] Книж[ної] палати приступна членам Вашого семінара? З Львова я дістав від Студ[инського] виказ посилок післанних при замкненню операцій АРА. Пішло до Києва:

1) 190 дол[арів] 13.III на твоє імя, з того 150 в розділ, а по 2 посилки тобі і Галі.

- 2) Л.М. Шульгіній посилка I.
- 3) Вас[илю] Григоровичу [Кричевському] I.
- 4) для Щепанюка на твоє імя I.

- 5) на імя П. Пелеха 5 пос[илок], для Гермайзе, Якубского, Зерова і Галичан.
- 6) Козловська Модеста І.
- 7) на твое імя 26.III 9 пос[илок], з того 5 на дітей — бурси, пріюти, школи і по 2 тобі й Галі.
- 8) Олексію Петр[овичу] [Новицькому] п'ять, в колективний розділ.
- 9) Євгену Константиновичу [Тимченко] п'ять, теж.
- 10) по одній: Л. Черняхівській, Яновській М. Загірній, Л. Шульгиній для Іщук, С. Тобилевич-Карпенко, Т. Стакевич, В. Дурдуковському, П. Стебницькому.
- 11) на твое імя для дітей як вище 5 посилок.
- 12) Олексію Петровичу п'ять для культурних робітників.
- 13) Івану Олександровичу п'ять для культурних робітників.
- 14) П. Пелеху три для Галичан.
- 15) на твое імя для Дорошкевича, Пастернака, Зерова, Горецького три посилки.

З нашої висилки ще не маю остаточного справоздання. АРА¹³ відень[сь]ка замкнула операції 3.IV (а львівська 26.III) і це того дня посилаю останки — пише наш секретар що був останнім експедієнтом.

Від тебе не дістав: копії листа УЧХр¹⁴ до Вас, про котрий писала Ол[ьга] Ол[ександровна] (де комісія У.Ч.Х. і В. діяльність одобрюється), подробиць розділу 20 пос[илок] післаних на Ол[ександра] Петр[овича] 29.XI девяти посилок післаних на Євг[ена] Конст[янтиновича] 1.II і взагалі продовження загального спису, що став десь на 190 з чимсь. Напиши, Цілуюмо!

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 502-505. — Оригінал.

№ 11

[1923 р.]

Дорогий Сашенька! Може тобі не приемно було читати в попереднім моїм листі таке настойчиве домагання відомостей про росподіл, але я прошу тебе не гніватись і «війти в мое положеніє». З одного боку неустанні відомості про страшну і безисходну біду нашої суспільності, молодіжі etc., з другого боку неустанні припадки від немногих щиріх моїх помічників-приятелів сеї акції в Америці, що при загальнім знеочакенню суспільності до яких небудь закликів до жертв тільки дуже докладними інформаціями про те, хто дістає гроші може подвигнути до яких небудь жертв. За останній тиждень я власне дістав дві пожертви, з Спол[учених] Держав і з Канади, разом 260 дол[арів], власне з усильними просьбами про як найдокладніші інформації про вжиток сих грошей — під секою тільки умовою подається надія на продовження. Отже ніяк не можна обйтись загальними фразами, а треба точно вказати, кому роздано. В сих діях переведено також чотири посилки з матерією на твое ім'я; сучко ми просимо роздати укр[айнським] медикам абітурієнтам, а з матерії на біле

¹³ АРА — Американське запомогове товариство голодуючим України.

¹⁴ Український Червоний Хрест.

по одній штуці (на сорочку або штани) роздати членам колегії, хто має потребу, а решту на дітей, особливо в яслі або пріюти. Посилаємо також перші грошеві переводи — оден на Євг[ена] Кон[стантиновича] другий на Ол[ексія] Петр[овича], просимо негайно сповістити, чи пройшло се добре, тоді зараз же переведено ще. Просимо теж справлятись про транспорт [...] etc. 16/XI [1923]. Цілуємо, М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 506-507. — Оригінал.

№ 12

[1922-1923 pp.]

Дорогий Сашенька! Оповідають люди, що тебе бачили, що ти дуже сердитий, непримирений і т.д. Дуже мині серце болить слухаючи се, і не образся на мое слово: не варто, не перебільшуй свого обовязку, принципіальності, бери трохи лекше ті жахливі обставини, в котрих приходить ся жити. Я дуже шаную тебе, але прошу шанувати себе і зберігати свою душевну силу і свіжість, не розлючаючи памятованне того хто коли і де согрішив і напакостив. Я давно пропав, коли б не старавсь дещо забувати а дещо брати лекше.

Ухищряюсь працювати. Буду старатись переслати тобі І ч. Історії Літератури як тільки вийде, певнійшою дорогою ніж посилка №. 5, де я дістав тобі Хмельниччину й ін. Сердечно тебе обіймаю!

М.Г.

Щирий привіт Ользі Олександровні і Олексію Петровичу [Новицькому].

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп 1. — Спр. 1285. — Стор. 581. — Оригінал.